

Момунбаева Н.С.

**ОРТО АЗИЯЛЫК ТАРАЛЫШТАГЫ КИЙИМДЕРДИ ИЗИЛДӨӨНҮН
АЙРЫМ МАСЕЛЕЛЕРИ**

Момунбаева Н.С.

**НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ИЗУЧЕНИЯ СРЕДНЕАЗИАТСКИХ
КОСТЮМОВ**

N.S. Momunbaeva

SOME OF THE STUDY OF CENTRAL ASIAN COSTUMES

УДК 391/646.4.45

Макалада ортоазиялык таралыштагы кийимдерди изилдөөдөгү айрым маселелер каралат. Бул маселелерди чечүү менен биз кийим-кечелердин таралуусундагы ошол элдердин жүргүзгөн чарбасы, алардын ортосундагы тарыхый-этномаданий байланыштарын аныктай алабыз. Этнографиялык материалдарды так, туура талдоого алып, аларды бир калыпка келтирүү менен кийим-кечелердин этногенетикалык жана этномаданий байланыштарын ачууга болот. Автор бул элдердин аял жана эркек кийимдери революцияга чейинки ошону менен катар эле кеңеш мезгилиндеги өзгөрүлүшүн иликтеген.

Негизги сөздөр: Ортоазиялык, кийимдер, таралуусу, улут, этно-маданий байланыштар, маселелер, чарбасы.

В статье рассматриваются проблемы изучения среднеазиатского народного костюма и их распространения. Исследуя эти проблемы мы имеем возможность установить общие черты народов, а также историко-этнокультурные связи, схожими с формой хозяйства и образа жизни. Изучая этнографических материалов, поняв эволюцию форм костюма, мы можем раскрыть связь костюма с этнической историей народа. Автор обращает внимание на мужскую и женскую одежду до-революционного периода и их изменение в советское время.

Ключевые слова: Среднеазиатский, одежды, распространения, нация, этнокультурные связи, проблемы, хозяйство.

The article discusses the problems of the study of Central Asian clothing and distribution. The study of these problems will give us an opportunity to establish the common features of the peoples and their historical and ethno-cultural ties, similar forms of economy and lifestyle. By studying the ethnographic materials, understanding the evolution of forms of costume, we can reveal the suit and tie with a history of ethnic people. The author draws attention to men's and women's clothing pre-revolutionary period and the change in the soviet era.

Key words: Central Asian, clothing, distribution, nation, material culture, problems, economy.

Салттуу кийимдер кайсыл элде болбосун заттык маданияттын бир бөлүгүн түзүп келген. Кийимдердин түзүлүшүндө ошол элге таандык болуп байыртадан келе жаткан каада-салттар, коомдо ээлеген орду, диний ишенимдери, табият менен болгон байланышы байкалып турат. Ошондуктан элдик кийимдерди элдердин тарыхын жана маданий байланыштарын изилдөөдө бирден-бир булак катары кароо зарыл. Мезгилдер бою кийимдердин өнүгүүсү кандай шарттарда өзгөрүлгөндүгүн байкаганыбызда гана биз алардын башка элдер менен маданий

байланышты болгондугун аныктай алабыз.

Ортоазиялык кийимдердин калыптанышы жана таралышы тууралуу маалыматтардын пайда болушу европалык чыгармалардан кездештирүүгө болот. Мындай ойду окумуштуу О.А. Сухарева өзүнүн Орто Азия элдеринин кийимдерин изилдөө маселелери деген эмгегинде алардын алгачкыларынан болуп Марко Поло, Пано Карпини жана Гильом Рубрук XIII кылымдарда Монголияга жасаган саякаттарында ушул аймакта жашаган элдердин маданиятын эскеришип кетишкен деп жазган. Бул саякатчылар ошол мезгилдерде кийилген кийимдерге кызыгышып, алар тууралуу айрым маалыматтарды калтырышкан. Марко Поло Памирдин Бадахшанында жашаган элдин кийимдерине өзгөчө көңүл бөлүп мындайча эскерет: “одеваются всего больше в звериные кожи, потому что сукна дороги, знать же, и мужчины и женщины, носят штаны из бумажной ткани такие широкие, что на одни штаны идет от 40до 60 аршин”. Ал эми Гильом Рубрук Орто Азиядагы түрк тилдүү элдеринин ичинен уйгурлардын кийим-кечесине токтолуп өткөндүгүн белгилей кеткен [1, 3-6.]. Ошондой эле кызыктуу маалыматтарды Пано Карпини өзүнүн саякаттарындагы монгол элдеринин кийимдерине арнап жазган. Ошол мезгилдерде Орто Азия Монголия менен тыгыз маданий байланышта болуп келген. Ошондуктан бул мезгилдерде кийим-кечелердин бири-бирине улут аралык тийгизген таасирлери болушу толук мүмкүн.

Европалык соодагерлердин көпчүлүгү Орусия аркылуу Орто Азияны аралап бара жатканында өзүнүн соодасына байланыштуу бул аймактагы кездемелерге назар салып, алар тууралуу айрым эскермелерди жазган. Ал эми XVIII кылымда Орто Азия менен Орусиянын байланышы улам жакындагандан тартып орустардын саякаттары арбын боло баштаган. Алардын алгачкыларынан болуп Филипп Ефремов жана Филипп Назаров ортоазиялык кийим-кечелердин айрымдарын эскерип өтүшкөн [2, 168-6.]. Кийимдердин тарыхында биринчилерден болуп жибек курттарын өстүрүү боюнча маалыматты өз көзү менен көрүп жана кийимдерге кеңири токтолуп жазган Гладышев болгон. Ал Бухарада жүрүп жибек кездемелерди кандайча даярдаганына күбө болгон.

XIX кылымдын жарымынан тарта Орусиядан саякатчылардын агымы күчөй баштайт. Алар негизинен Орто Азия аймагындагы мамлекеттер жана ал жердеги жашаган элдердин антропология-

лык түзүлүштөрүнө көңүл бурушуп, ал эми ар улуттун кийимдери анчейин эскерилбей калган. Алардын айрым гана эскерүүлөрүн белгилей кетсек Е.Мейендорф бухаралык аялдар жүзүн жапкан кийимдерди кийишет [3, 147-б.], ал эми англиялык А.Борнс бийик өкчөлүү өтүктөр ошону менен бирге ак чоң чалмалар өзбек элинин улуттук аял кийимдерин негизги бөлүгүн түзөт деп белгилейт. А.Вамбери Бухарада өндүрүлгөн кездемелерге токтолсо, немец Э.Эверцман соода сатыктагы аялдардын зер буюмдарына керектелген баалуу таштар тууралуу эскерет деп О.А. Сухарева белгилейт [4, 4-б.].

Орто Азия элдеринин этнографиясы тууралуу чыгармалар Орусиянын букаралыгына кошулгандан тартып бай маалыматтар менен толуктала баштаган. Бул аймакта жашаган элдердин кийим-кечелеринин көп түрдүү болушу жазылганы менен аларды жалпы түрдө иликтеп талдоо жүргүзүлгөн эмес. Ошондуктан бул маселени ортоазиялык кеңири аймакта алып кароо жана элдердин ортосундагы маданий байланыштарды кийим-кечелердин негизинде иликтөө азыркы мезгилде эң маанилүү. Бул маселени кароодо биз ушул мезгилдерге чейин жазылган саякатчы-илимпоздордун эмгектерине талдоо жүргүздүк. Алардын ичинде Наливкиндердин эмгектери биз үчүн өтө баалуу. Анткени булардын эмгегинде биз карап жаткан маселеге кеңири токтолууга аракет жасалган. Ошондой болсо дагы элдердин маданий өнүгүшүндөгү кийим-кечелердин ээлеген орду ачык бай калган. Кийимдердин өнүгүү мезгилдерин аныктоодо Р.Карутцдун эмгеги баалуу. Ал немец этнографы XX кылымдын башында Мангышлак жарым аралын изилдеп түркмөн жана казак элдеринин кийимдерин салыштырмалуу талдоого алган [5, 62-б.].

Кеңеш мезгилинен тартып ортоазия элдеринин кийим-кечелерин изилдөө иштери кеңири мааниге ээ боло баштайт. Кийимдерди жергиликтүү элдерден чогултуу иштери жанданып анын негизинде музей коллекциялары топтолгон. Эски кийимдердин үлгүлөрүн азыркы күндө бир гана ушул музей казыналарынан кездештирүүгө болот. Ошол мезгилдерде жыйналган кийимдер эң эле уникалдуу болуп эсптелет. Алардын негизинде элдердин жүргүзгөн чарбасы, маданий байланыштар, соода сатык мамилелер ошону менен бирге коомдо ээлеген орду ачык айкын байкалат. Жыйноо иштеринде топтолгон кийим коллекцияларын этнографтар изилдөөгө алып, аларды макала жана жалпыланган чыгармалар түрүндө эмгектерге чыгарышкан. Айрыкча согушка чейин жана согуштан кийинки жылдарда элдик кийимдерди топтоо иштерин окумуштуулар М.А. Бикжанова, О.А. Сухарева, А.К. Писарчик Ташкент менен Бухарадан чогултушкан. Алардын чогулткан коллекциялары XIX-XX кылымдардагы ортоазия элдеринин кийимдеринин өнүгүүсүн изилдөөдө кеңири мүмкүнчүлүктү берет.

Орто Азия элдеринин кийим-кечелерин изилдөөдө тажик элинин кийимдери көп түрдүүлүгү менен айырмалагандыгы байкалат. Аларды изилдөөгө

көптөгөн окумуштуулар токтолуп өткөн. Каратегин, Дарваз, Зеравшан боюнча кийимдер изилденип өзүнчө альбом менен жарык көргөн. Тоолуу Памир тажиктеринин эски үлгүдөгү сакталган кийим-кечелерине изилдөө иштерин жүргүзүү кызыгууну жараткан. Ошондой болсо дагы тоолуу аймактарга салыштырмалуу түздүктөрдө жашаган элдердин кийимдеринин изилдениши жайыраак болгон. Мисалы, Самарканд менен Бухаралык тажиктердин кийимдери дээрлик изилденбей калган. Болгону Кызтакөз боюнча чакан макала жарык көргөн. Ошондуктан тажик элинин башка элдер менен болгон маданий байланышына салыштырмалуу талдоо жүргүзүлбөгөн деп айтууга негиз бар. Ал эми тажик аялдарынын зер буюмдары боюнча жалпы эмгекти жана көптөгөн макалаларды Л.А. Чвырь жазган [6, 103-б.]. Бул эмгектин үстүндө иштеп өзүнүн диссертациялык эмгегин коргогон.

XIX-XX кылымдарга таандык кийимдерге байланыштуу материалдарды изилдөөдө биз өзбек элинин кийимдери башка элдерге салыштырмалуу азыраак изилденгендигин байкадык. Окумуштуу М.А. Бикжановадан башка окумуштуулар бул маселеге көп кайрылышкан эместей. Анын Ташкент боюнча изилдегенин кездештире алдык. Ал өзүнүн изилдөөлөрүнүн негизинде өзбектердин кийимдерин чагылдырган альбомун түзгөн. Автордун эмгегин элдик кийимдерди изилдөөдө баалуу булак катары колдонууга болот.

Ташкент областынын айылдык өзбек-сарттардын кийимдери боюнча А.Н. Жилинанын эмгегин белгилөө зарыл [7, 256-б.]. Ал эми Хорезмдеги дыйканчылык менен гана алектенген элдердин кийим-кечелери боюнча М.В. Сазонова иликтеген [8, 113-б.]. Ал эми окумуштуу М.А. Бикжанованын Наманган областы боюнча изилдеген эмгегинин негизги маселеси колхоздоштуруу мезгилиндеги кийимдердин өзгөрүлүшү болгондуктан салттуу үлгүдөгү кийимдер изилденбей калган [9, 238-б.]. Ошондуктан ар тараптуу караганда өзбек элинин кийимдери айрыкча Фергана өрөөнү боюнча абдан эле маалыматтар аз кездешет. Мындан сырткары өзбектердин кийимдеринде уруулук аймактык өзгөчөлүктөрү изилдөөдөгө алынган эмес. Бир гана өзбек-карлук, өзбек-дүрмендер тууралуу айрым маалыматтарды кездештирүүгө болот. Комплекстүү түрдө кийимдерди иликтөөгө Б.Х. Кармышева аракет жасаган. Анын макалаларында кийимдердин сүрөттөмөлөрү кыскача баяндамалары менен берилген [10, 321-б.]. Жогоруда айтылган авторлордун эмгегинде тыянактар толук чыгарылбагандыктан, өзбек элинин кийимдеринин өнүгүү жолдорун аныктоого мүмкүнчүлүктөр аз болгондуктан белгилей кетүү зарыл.

Казак элинин кийимдерин изилдөө иштери да кийинки мезгилдерде жандана баштаган. Талаа материалдарын үзгүлтүксүз топтоо иштерин жүргүзүүнүн натыйжасында казактардын кийимдери кеңири изилденип жыйынтыгында ушул маселеге арналган илимий монография жана альбом жарык көргөн. Бул эмгекте казактарга тиешелүү кийим-кечелердин не-

гизги формалары жана колдонгон зер буюмдары комплекстүү түрдө чагылдырылып, алардын айрымдары тарыхый өнүгүү мезгилдеринен кабар берип турат. Казак этнографтарынын атайын жүргүзгөн изилдөөлөрүнүн натыйжасында “Народы Средней Азии и Казахстана” аталышындагы жыйнакта автор В.В.Востровдун эмгеги чоң. Ал салттуу кийимдерге салыштырмалуу талдоо жүргүзүү менен бирге кийимдердин бычма тигилиштерин ачып көрсөткөн кызыктуу сүрөттөмөлөрдү камтыган [11, 272-б.].

Окумуштуу Т.А. Жданко көптөгөн жылдар бою өзүнүн этнографиялык изилдөөлөрүн каракалпак элинин кийимдерине арнаган. Автор бул элдердин аял жана эркек кийимдери революцияга чейинки ошону менен катар эле кеңеш мезгилиндеги өзгөрүлүшүн иликтеген. Мындан сырткары ушул маселеге А.С. Морозова да кайрылып диссертациялык эмгегин жазган [12, 267-б.]. Окумуштуу этнографтардын ичинен түрдүү аймактардагы элдердин баш кийимдериндеги байыркы белгилерин жалпылап иликтөөгө алган бирден бир окумуштуу О.А. Сухарева болгон [13, 101-б.]. Мындай жалпыланган эмгектердин негизинде ортоазиялык кийимдердин изилдениши аз да болсо илгерилеген деп айтууга болот. Жогорудагы белинген эмгектерди караганыбызда революцияга чейинки жана кийинки мезгилдеги материалдарга салыштырмалуу талдоолор жүргүзүлбөй калгандыгы байкалат. Ушундай себептерден улам ортоазия элдеринин ортосундагы жүрүп келген этно-маданий байланыштар, жалпылыктар иликтенбей кала берген. Ошондуктан ушул аймакта жашаган жалпы элдердин кийим-кечелерин талдоого алуу зарыл. Себеби, коюлган маселелерди чечүү менен биз кыргыздардын салттуу кийим-кечелеринин тарыхын, өнүгүү жолдорун, башка элдер менен болгон маданий байланыштарын аныктай алабыз.

Кыргыз элинин салттуу кийимдери тууралуу кеңири маалыматтарды окумуштуу этнограф С.М. Абрамзондун эмгегинен кездештиребиз [14, 88-б.]. Ал өзүнүн Кыргызстандын аймагы боюнча жүргүзгөн экспедицияларында кыргыздарга таандык салттуу кийим-кече, тиричилик буюмдарын чогулткан. Бул буюмдар азыркы күндө баалуу экспонат катары тарых музейинин казынасында сакталууда. Ал эми түштүк кыргыздардын колдонмо-жасалга кол өнөрчүлүгүнүн өзгөчөлүктөрүн өзүнчө бөлүп караган окумуштуулардын бири бул К.И. Антипина [15, 268-б.]. Ушул эки окумуштуунун жазып калтырган эмгектери кыргыздар үчүн эң эле баалуу эмгектердин бири. Ошондой болсо дагы салттуу кийим-кечелерди терең изилдөөдө булардын эмгектери толук мүмкүнчүлүктөрдү түзүп бере албачудай. Ушундан улам кыргыздардын кийимдеринин тарыхый басып өткөн жолун ортоазиялык таралыштагы кийимдер менен катар эле алардын аралашуусунун мезгилдик баскычтарын иликтөө керек.

Этнографиялык материалдарды так, туура талдоого алып, аларды бир калыпка келтирүү менен кийим-кечелердин этногенетикалык жана этномада-

ний байланыштарын ачууга болот. Мурдагы мезгилдерде Орто Азия элдеринде эски кийимдерди сактоо салты айрым учурларда гана кездешкен. Маалыматтарга караганда кымбат баалуу тартууга келген жибек, парча кездемесинен тигилген сырт кийимдерди көбүрөөк сакташкан. Кээ бир кийимдердин түрлөрүн кандайдыр бир диний ишенимдердин негизинде муундан-муунга калтырып келишкен. Ал эми ыйык эсептелген баш кийимдерди көрүстөндөрдө кармап, аны дарылык буюм катары да колдонушкан.

Ортоазиялык кийимдердин таралышын изилдөөдө мурдагы бизге чейинки изилдеген окумуштуу этнографтар батыштын изилдөөчүлөрүнүн эмгектерин пайдаланышып, чыгыш автолорунун жазма булактарын азыраак колдондушкан. Чыгыш жазма булактарында түздөн-түз кийим-кечелер эскерилбесе дагы аларды айрым элементтерин ачууда жогору мүмкүнчүлүктөргө ээ.

Кеңеш мезгилинен тарта Ортоазиялык таралыштагы кийимдердин өзгөрүшү байкалат. Айрыкча көчмөн жана жарым көчмөн кыргыздарды жерге отурукташуу, жалпы ишке тартууда салттуу кийимдерге таасирин тийгизген. Окумуштуу Куттубекова В.М. өзүнүн эмгегинде ХХ кылымдын 20-30 жылдарында айыл жерлерин изилдөөгө алып элдердин этно маданий процесстерин ачууга аракет кылган. Автордун эмгегин салыштырмалуу талдоого алууда колдонуу пайдалуу. [16, 152-б.]

Элдердин кийим-кечелеринин тарыхын изилдөөдө элдик оозеки чыгармалар, айрыкча дастандар негизги булак катарында кызмат кыла алат. Кийимдердин тарыхын терең түшүнүү үчүн жергиликтүү элдерде колдонулуп келген терминдерди билүү зарыл. Азыркы күндө кийимдерге байланышкан терминдердин тилге жараша сөздүгүн жыйноо жана аларга талдоо жүргүзүү, алардын этимологиялык маанисин ачып берүү негизги маселелердин бири. Кийимдерге колдонулган терминдерди так билүү менен ошол элдин түп тамырын изилдөөгө жол ачылат. Ушул мезгилде дагы да болсо кийимдерди изилдөөдө мындай ыкма колдонулбай келгендиги баарыбызга маалым.

Жыйынтыктап айтканда кийимдерди изилдөөдөгү негизги маселелерге көңүл бурулду. Ошону менен бирге эле кийим-кечелердин тарыхын изилдөөдө алардын баскычтарына, улам өнүгүүсүндөгү басып өткөн жолуна иликтөө иштери жүргүзүлдү. Жогоруда айтылган айрым маселелер азыркы күндө көмүскөдө калып келе жаткан маселелердин бири. Анткени азыркы тапта биздин мезгилге жеткен XIX-XX кылымдарга тиешелүү кийимдерди, байыркы миниатюралар, скульптураларда сакталган кийимдер менен салыштырып караганыбызда абдан эле айырмачылыктар байкалат. Ушул себептен алардын өнүгүшүндөгү өзгөрүүлөргө да көңүл буруу зарыл.

Адабияттар:

1. О.А.Сухарева Вопросы изучения костюма народов Средней Азии // Костюм народов Средней Азии., Издательство “Наука”. - М., 1979. – С. 238.

2. Назаров Ф. Записки о некоторых народах и землях средней части Азии. - М.: Наука, 1968. – С. 217.
3. Мейендорф Е.К. Путешествие из Оренбурга в Бухару. - М.: Наука, 1975. - С. 298.
4. О.А.Сухарева Вопросы изучения костюма народов Средней Азии // Костюм народов Средней Азии., Издательство “Наука”. - М., 1979. – С. 238.
5. Карутц Р. Среди киргизов и туркмен на Мангышлаке. - СПб., 1911. - С. 62.
6. Чвырь Л.А. Таджикские женские украшения: Дис. и авторы. - М.: Наука, 1973. – С. 211.
7. Жилина А.Н., Тайжанов К. К изучению узбекского населения Южного Казахстана (Историко-этнографическая характеристика селения Карамурт) // Полевые исследования института этнографии 1980-1981. Изд-во «Наука». АН СССР. - М., 1984. – С. 256.
8. Сазонова М.В. Украшения узбеков Хорезма//Традиционная культура народов Передней Азии и Средней Азии. – Л.: «Наука», 1970. - С. 184.
9. Бикжанова М.А. Одежда узбечек Ташкента XIX-начала XXв. // Костюм народов Средней Азии. - М.: «Наука», 1979. - С. 238.
10. Кармышева Б.Х. Очерки этнической истории южных районов Таджикистана и Узбекистана. – М.: «Наука», 1976. - С. 321.
11. Востров В.В., Кауанова Х.А. Материальная культура казахского народа на современном этапе. – Алмата: «Наука», 1972. – С. 272.
12. Морозова А.С. Культура домашнего быта каракалпаков: Дис. и автореф. - Ташкент, 1955. – С. 352.
13. Сухарева О.А. Уникальные образцы среднеазиатской одежды XII в//Традиционная культура народов Передней Азии и Средней Азии. – Л.: «Наука», 1970. - С. 284.
14. Абрамзон С.М. Этнографические обследования в Киргизии 1946-1947 гг.//ИВГО. 1948.-Т.80.- Вып.4. – С. 377.
15. Антипина К.И. Особенности материальной культуры и прикладного искусства южных киргизов. - Фрунзе: Изд-во АН Кирг.ССР, 1962. - С. 288.
16. Куттубекова В.М. // XX-кылымдын 20-40-жылдарында айыл жерлериндеги кыргыздардын социалдык экономикалык багыттагы этно-маданий процессинин аспекти Чуй жана Талас өрөөндөрүнүн мисалында. //Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана №5, 2016. Бишкек-2016. С.223

Рецензент: д.и.н., профессор Ормушев А.С.